

Anja Dular

Iz zgodovine tiskarskih privilegijev

Ob privilegiju cesarja Leopolda za Valvasorjevo delo *Theatrum mortis humanae*

V dunajskem Haus-, Hof- und Staatsarchivu hranijo dve doslej neznani pismi in sicer Valvasorjevo prošnjo za dodelitev privilegijskih pravic za natis dela *Theatrum mortis humanae* ter odgovor cesarja Leopolda I. Akta in tudi dejstvo, da je bil za knjigo podeljen specialni cesarski privilegij, odpirata širšo problematiko zaščite avtorskih pravic v prvih stoletjih po izumu tiska, ki jo bomo skušali v nadaljevanju osvetliti.

Expediatur 13° 9bis 1681

L.v. An Könighoff

An die Römisch Kayserliche auch zu Hungarn vnd Böhaimb Königliche Mayestät etc.

Erzherzogen zu Österreich etc.etc.

Aller Unterthenigstes gehorsambstes

Bitten.

Johann Weichardt Valuosor

Freyherr zu Gallenegg

Pro gnedigiste Erthaillung innermeltes

Privilegii betreffend

Aller durchlechtigster Großmächtigster und Unüberwindlichster Römischer Kaißer, auch zu Hungarn vnd Böhaimb König, Erzherzog zu Österreich etc.etc.

Allernädigister Kayßer vnd Herr Herr. Demnach ich ein ganz neües Buch, so Theatrum mortis humanae intituliert würdet, in Lateinischen vnd Teütschen Versen auch in Kupferstichen verfasst; vnd solches in Truckh zugeben willens bin.

Also Langt an Euer Kayßerlichen Mayestät etc. mein allervnderthänigstes Bitten, Sie geruehen mir allein hierüber Ein Kayserliche etc. Privilegium oder impressorium auf Sechs Jahr Allernedigst zuertheilen. Zur gnedigisten gewehrung, mich

unterthenigst Empfehlendt.

Euer Kayßerlichen. Mayestät etc.etc.

Allerunterthenigstigehorsambister

Johann Weichardt Valuosor

Freyherr zu Gallenegg

Janez Vajkard Valvasor je torej oktobra 1681 poslal na Dunaj pismo, v katerem prosi cesarja, da mu za delo, ki ga je naslovil *Theatrum mortis humanae* in vsebuje latinske in nemške verze ter je opremljeno z bakrorezi, dodeli šestletni privilegij. Cesarsko kraljeva pisarna mu je poslala sledeč odgovor:

13: Novemb. 1681 Valvosor

Theatrum mortis humanae

Impressorium pro Joanne Wenhardo Valvosor Barone de Gallenegg, ad sexennium sub poena 5. Marcarum auri etc.

Leopoldus

Agnoscimus et notum facimus tenore praesentium universis; quod cum nobis (titulus) Joannes Winhardus Valvosor Baro de Gallenegg humillime exponendum curarit; quem in modum opus quoddam sub titulo Theatri mortis humanae versibus qua Latinis qua Germanicis a se concinnatum iconibusque exornatum in publicum edere constituerit vereri autem debeat, ne alii quoque typographi quaestus causa idem opus praelo imitentur, sequae ita, non laboris solum sed et sumptus impendio onunque frustrentur, proinde demississime supplicando ut Impressorio hac in parte privilegio nostro Caesareo sibi prospicere clementer dignemur. Nos petitionis aequitate clementer attenda omnino ipsi annuendum censuimus. Qui proinde omnibus et singulis Typographis, Bibliopolis, Bibliopegis aliisque quibuscunque rem et negociationem librariam exercentibus, feris districteque et sub poena 5. marcarum auri interdicimus et vetamus ne quis eorum dictum Mortis humanae Theatrum per sex annorum spacium a prima eius eiditionis die computandum intra Sacri Romani Imperii regnorumque ac Ditionum nostrarum haereditiarum fines, citra supramemorati Authoris expressum consensum, simili aut alio quovis modo vel forma integrum vel pro parte aut per extractum, edere, invehere, apportare, vendere aut distrahere praesumat. Quatenus comminatum poenam exsemisse Camerae nostrae imperiali pro reliquo parti laesae irremissibiliter pendendam incurrere et omnibus exemplaribus quocunque loco repertis (quorum sibi vel propria autoritate, vel Magistratus loci auxilio vindicandorum antefato de Gallenegg eiusve haeredibus vigore praesentium jus fasque sit) privari noluerint, dummodo tamen dictum opus tenorem privilegii huius nostri caesarei in fronte expressum contineat, quatuorque ad minimum eius exemplaria ad Cancellariam nostram imperialem aulicam ab Impetrante quamprimum transmittantur. Mandamus itaque universis et singulis nostris ac Sacri Imperii Regnorumque ac Provinciarum nostrarum haereditarum subditis imperialem aulicam cuiuscunque Status, gradus ordinis, aut dignitatis existant, tam ecclesiasticis quam Saecularibus, presertim vero iis qui in Magistratu Constituti, vel proprio vel Superiorum Suorum nomine et loco Iuris et justitiae administrationem exercent, ne quenquam privilegium hoc nostrum Caesareum temere et impune transgredi aut violare patiantur. Quin potius contumaces, quos compererint, prescripta poena plecti, aliisque modis idoneis coerceri curenti quatenus et ipsi eandem mulctam evitare voluerint. Harum testimonio litterarum manu nostra subscriptarum et sigilli nostri Caesarei impressione munitarum.

M. Jodoci F.

Sopronii 13 [Novembris] 1681.¹

Cesar mu je torej dodelil privilegij, s katerim je za obdobje šestih let zavaroval Valvasorjevo avtorsko pravico za delo *Theatrum mortis humanae*. Niti tiskati niti prodajati se v tem obdobju ne sme nobeno drugo delo s tako vsebino na področju Svetega rimskega cesarstva. Za morebitne kršitelje pa je predvidena kazen 5 mark zlata. Glede na vsebino je bilo določeno, da morajo dati svoje privoljenje tudi cerkvene oblasti. Obe mnjeni cerkvenih dostojanstvenikov sta v knjigi objavljeni, medtem ko je privilegij označen le z vključitvijo v formulo »Cum Facultate Superiorum, & speciali Privilegio Sac. Caes. Majest.« in niti ni naveden čas, za katerega so bile pravice dodeljene.

¹ Objavljeni pismi sta danes v Österreichisches Staatsarchiv, Abt. Haus-, Hof- und Staatsarchiv, fond Impressoria 72, U.-Veith. 113–114. Pri prepisih sta mi pomagala dr. Stane Granda in France Baraga, za kar se jima najlepše zahvaljujem.

Vidi Theatri mortis humanae Partes tres, nihil autem in ipsis, quod Fidei Orthodoxae, aut bonis moribus adversaretur: unde illud imprimi poterit divulgandum, si sic Venerabili Officio Episcopali visum fuerit. Dabam Labaci 6. Aprilis. 1682.

*Fr. Antonius Lazari
Reg. Obser. SS. Theologiae
Lector Generalis, & Consist.
Labacensis.*

Prevod: Pregledal sem knjigo »Prizorišče človeške smrti« v treh delih ter nisem našel v njej ničesar takega, kar bi nasprotovalo naukom prave vere ali načelom nravnosti. Zato se knjiga lahko natisne in objavi, če bo to dovolila častita škofijska pisarna.

Dano v Ljubljani, 6. aprila 1682.

*Fr. Antonij Lazari,
frančiškan, generalni lektor svete teologije,
konzistorialni svetnik ljubljanski.*

APPROBATIO

Cum ex Speciali Venerabilis Officij Episcopalis Commissione Theatri mortis humanae Partes tres, ab Illustrissimo Domino Ioanne Weichardo Libero Barone à Valvasor & c. & c. compositas, Adm. Reverend. Pater Fr. Antonius Lazari Ordinis Minorum Sancti Francisci de Observantia Sacrosanctae Teolog. Lector relegerit, nihil in ijs, quod Catholicae Fidei, aut bonis moribus adversetur, deprehenderit, quodque in lucem dari possint, probaverit: Ideo ut typis mandentur, autoritate ordinariâ hisce potestatem facimus, atque licentiam impostimur Labaci 7. Aprilis 1682.

*Franciscus Josephus
Garzaroll à Garzarolshoffen SS. Theol.
Doct. Vicarius Generalis Labacensis.*

Prevod: Potrditev

Po posebnem naročilu častitega urada škofijskega je »Prizorišče človeške smrti« v treh delih, ki ga je napisal presvetli gospod Janez Vajkard, baron Valvasor etc. etc., pregledal prečastiti oče Fr. Antonij Lazari iz reda manjših bratov sv. Frančiška, svete teologije lektor, in ker v knjigi ni našel ničesar takega, kar bi nasprotovalo naukom katoliške vere ali načelom nravnosti, in potrdil, da se knjiga lahko na svetlo da, damo mi za njen natis s službeno oblastjo privolitev in dopustitev.

V Ljubljani, 7. aprila 1682

*Frančišek Jožef Garzaroll
a Garzarolshoffen,
svete teologije doktor,
- generalni vikar ljubljanski.²*

Smrt je naša večna neznanka. Od srednjega veka naprej je pogost motiv literarnih likovnih in glasbenih del. In kakšna so sporočila, ki nam jih dajejo? Spoznanje, da smrti ne uideš, pa če si cerkveni dostojanstvenik, posvetni oblastnik ali navaden človek, je najpogosteje prisotno. Obenem pa nas spodbujajo »Carpe diem!«, kajti »Vita nostra brevis est, brevi finietur, venit mors velociter, rapit nos acrociter, nemini parcetur«, kot poje znana študentska pesem »Gaudeamus igitur«.

Upodabljanje smrti kot okostnjaka se uveljavi šele v visokem in kasnem srednjem veku. Taka je na mrtvaških plesih, freskah. Najstarejše so dokumentirane iz začetka 14. stoletja. Cerkev v Hrastovljah je s tem motivom poslikal Ivan iz Kastva leta 1490, v istrskem Beramu

²Prevoda po izdaji Janez Vajkard Valvasor, Prizorišče človeške smrti (Maribor–Novo mesto 1969).

THEATRUM MORTIS HUMANÆ TRIPARTITUM.

- I. Pars. Saltum Mortis.
II. Pars. Varia genera Mortis.
III. Pars. Poenas Damnatorum continens.

FIGURIS ÆNEIS ILLUSTRATUM.

Das ist:

Der Menschlichen Todts in drey Theil

1. Theil Der Todten-Lang.
2. Theil Unterschiedliche Todts-Battungen.
3. Theil Der Verdambten Höllen-Peyn/vorstellend.

Mit schönen Kupffer-Steichen gezeichnet vnd an Tag gegeben.

Durch
**JOANNEM WEICHARDUM
VALVASOR, &c. &c.**

*Cum Facultate Superiorum, & speciali Privilegio
Soc. Caf. Mayst.*

Gedruckt zu Laybach / vnd zu finden bey Johann Baptistä
Mayer / in Salzburg / Anno 1682.

Slika 1: Naslovnica
Valvasorjevega dela
*Theatrum mortis
humanae.*

je okrasil cerkvene stene dobrih deset let prej Vincenc iz Kastva. Višek upodobitev mrtvaških plesov pa je dosegel s svojim slavnim nizom grafik Hans Holbein ml. leta 1525.³

Predloge iz tega ciklusa so služile kot osnova za prvi del Valvasorjevega dela *Theatrum mortis humanae* (slika 1), ki je bilo tiskano na Bogenšperku – bakrorezi, v Ljubljani – besedilo, založnik Janez Krstnik Mayr, ki je imel sedež tudi v Ljubljani, pa je k izdaji pripisal Salzburg 1682. Na tem mestu ne želim ponavljati analiz, ki so bile o obliki in delu že narejene, opozorim naj le na glavne teze v teh razpravah. Prvi je o delu pisal Edvard Samhaber. Laibacher Zeitung je leta 1888 prinesla dve nadaljevanji feljtona *Valvasors Todtentanz*.⁴ Dejansko se omejuje na analizo prvega dela obravnavane knjige, ki ima naslov Mrtvaški ples. V prispevku nakazuje razlike med Holbeinovimi predlogami in Valvasorjevimi grafikami, ki jih je vrezal mojster Trost. Prvi je opozoril, da je v Holbeinovih grafikah več življenja, medtem ko je pri obravnavanih več perspektive. Zakaj Samhaber,⁵ pri nas najbolj znan po prepesnitvah Prešernovih pesmi v nemščino, ni nadaljeval z analizo dela? Lahko morda v njegovem časopisnem prispevku vidimo uvodnik, ki ga je pripravljajal za planirano Krajčevo izdajo? Slednja pa ni izšla, ker je založniku odsvetoval to podjetje Fran Levstik.⁶

³ H. Schadewaldt, *Imago mortis* (Zagreb 1997) 13 ss.

⁴ Laibacher Zeitung 107/1888, št. 70 (26.3.) 591 s. in št. 71 (27.3.) 599 ss.

⁵ F. Koblar, Samhaber Edvard. – V: Slovenski biografski leksikon III (Ljubljana 1960)196.

⁶ Levstikova pisma (Ljubljana 1931) 178 s.; cfr. B. Komelj, Novomeški tiskar in založnik Janez Krajec, Knjižnica 11, 1967, 69.

V prvi monografiji, ki jo je o življenju in delu znamenitega Kranjca Valvasorja napisal Peter Radics leta 1910, je delo *Theatrum mortis humanae* podrobno predstavljeno, tako njegova vsebina kot tudi ozadje.⁷ Ugotavlja, da je bila kuga, ki je v sedemdesetih letih 17. stoletja pustošila po Evropi, verjetno povod za nastanek tega grafičnega ciklusa. Meni pa, da nanj ne smemo gledati kot na slab ponaredek Holbeinovega Totentanza, saj sta mu dodana dva originalna dela, ki ju predloga ne vsebuje. Glede jezika pa poudarja, da so nemški Valvasorjevi verzi sicer slabši od latinske inačice, a v njih je več poglobljenih misli.

Drugi del – Različne vrste smrti in tretji del – Muke pogubljenih je z originalnimi grafikami opremil Ivan Koch. Njegovo življenje in delo je temeljito predstavil v spremni besedi k slovenskemu prevodu *Prizorišča človeške smrti* Emilijan Cevc. Prav tako je osvetlil delo drugega likovnega sodelavca, bakrorezca Andreja Trosta in obravnaval odnos do starejših sorodnih ciklusov, vsebino dela in tudi ozadje njegovega nastanka.⁸ Latinskim verzom je tu dodan slovenski prevod, nemški pa so izpuščeni. Izdajatelj je posegel tudi v latinski tekst in ga zapisal po sodobnih slovniških pravilih tega jezika. Tako smo dobili leta 1969 ponatis *Prizorišča človeške smrti*, ki pa ni integralen.

Branko Reisp, ki je podal podroben opis vsebine Prizorišča, navaja, da so Kochove predloge za drugi in tretji del ohranjene v zagrebški Metropolitanski knjižnici. Zadrži se pri letnicah izdaj in ugotavlja kot že pred njim Radics in Cevc, da je nastajalo tri leta – od 1680 do 1682. Nadalje je zapisal, da utegne biti avtor verzov Valvasor sam, pri latinskih pa mu je morda pomagal Vitezović.⁹ Glede na prvi dokument, ki ga objavljamo v tem prispevku, Valvasorjevo avtorstvo ni več vprašljivo.

V dunajskem Haus-, Hof- und Staatsarchivu hranijo akte dveh cesarskih uradov, katerih delovanje je povezano z založništvom in knjigotrštvom. V Frankfurtu na Maini je imela sedež Bücherkommission. Bila je pristojna za cenzuro tiska in skrbela je, da so bili dolžnostni izvodi knjig predani dvornemu uradu. V aktih te komisije je zbranih največ knjižnih prospektov za zgodovino knjigotrštva od 16. do 18. stoletja. Večina je povezanih z udeležbo knjigotržcev in tiskarjev na spomladanskem in jesenskem knjižnem sejmu, ki je bil v Frankfurtu prvič že leta 1579.¹⁰

Drug sklop aktov, ki je za nas na tem mestu še posebej zanimiv, pa je poimenovan Impressoria. Med njimi sta tudi akta, ki se nanašata na Valvasorjevo delo *Theatrum mortis humanae* in sicer njegova prošnja (slika 2) in nato odgovor dvorne pisarne cesarja Leopolda, datiran 13. novembra 1681.

Janez Vajkard Valvasor je prosil, nato mu je bil pa tudi odobren tiskarski privilegij za omejeno delo. Tiskarski privilegiji so prepovedovali v določenem časovnem obdobju delo ponatisniti, kot lahko razberemo iz zgornjega akta; v Valvasorjevem primeru šest let. Po izidu je moral predati najmanj štiri izvode knjige dvorni pisarni.

***

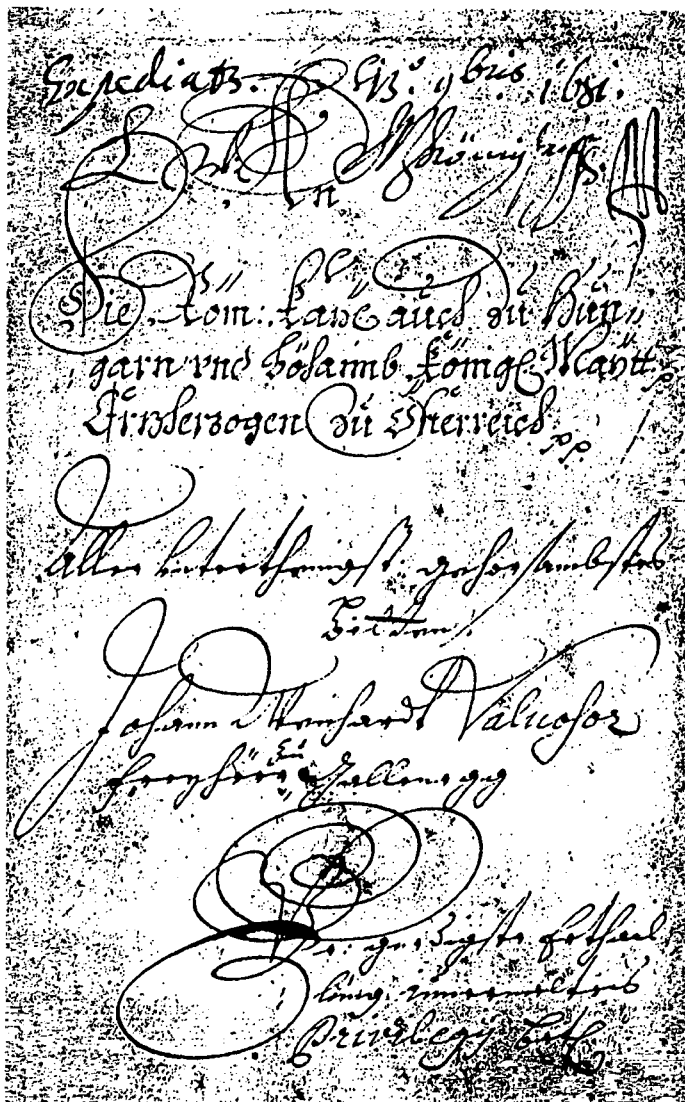
Zgodovina privilegijev, ki so jih posvetne in cerkvene inštitucije dodeljevale za posamezne knjige, sega v 15. stoletje. V teh aktih lahko vidimo predhodnike zaščite avtorskih pravic, vendar glede na to, da jih vsaj v začetnem obdobju niso podeljevali avtorjem, ampak založnikom ali celo tiskarjem, vsem ne moremo pripisovati te funkcije.

⁷ P. Radics, Johann Weikhard Freiherr von Valvasor (Ljubljana 1910) 174 ss.

⁸ E. Cevc, Ob Valvasorjevem prizorišču človeške smrti. – V: J.V. Valvasor: Prizorišče človeške smrti (Maribor–Novo mesto 1969) 279 ss.

⁹ B. Reisp, Janez Vajkard Valvasor (Ljubljana 1983) 133 ss.

¹⁰ 14 prospektov iz aktov te komisije je objavil G. Richter v delu Verlagerplakate des XVI. und XVII. Jahrhunderts bis zum Beginn des dreissigjhrigen Krieges (Wiesbaden 1965).

Slika 2: Valvasorjeva prošnja za dodelitev privilegijskih pravic za *Theatrum mortis humanae*.

Medsebojna povezava med izumom tiska s premičnimi črkami in razcvetom knjigotrštva in založništva v drugi polovici 15. stoletja je botrovala temu, da se v literaturi pojavlja več letnic za najstarejši založniški privilegij. Leta 1469 je v Benetke prišel prvi tiskar, to je bil Johann iz nemškega kraja Speyer, po tradiciji se je začel podpisovati z latiniziranim imenom Joannis de Spira. Signoria je bila nad novo obrtjo tako navdušena, da mu je 18. septembra 1469 podelila privilegij za tiskarsko obrt in ga tako zavarovala pred konkurenco.¹¹ Ker sta v aktu navedena naslova dveh knjig in sicer so to Ciceronova *Pisma* in pa Plinijeva *Naturalis historia*, ki ju je Spira že natisnil, je v nekaterih kasnejših interpretacijah prišlo do pomote in sicer so to obrtno dovoljenje interpretirali kot založniški privilegij.¹² Johann je že naslednje

¹¹C. Castellani, *La stampa in Venezia dalla sua origine alla morte di Aldo Manuzio Seniore* (Trieste 1973) 15 ss.

leto umrl in ni uspel do konca natisniti niti tretje knjige – Avguštinove *De Civitate Dei*, tako so seveda njegove tiskarske predpravice za delo v Benetkah usahnile in to mesto je postalo eno najživahnih tiskarskih središč v Italiji. Še en tiskar je dosegel, da mu je najvišji organ v Benetkah dodelil pravice za tiskanje posebnega gradiva. To je bil Aldo Manuzio starejši. Leta 1495 je Signorijo zaprosil, da mu dodeli privilegij, s katerim ga bo zavarovala pred vsakomur, ki bi želel tiskati ali uvažati na beneški teritorij knjige v grščini ali prevode iz grščine, ki jih je nameraval on izdati.¹³ Tako je želel zagotoviti delo svoji tiskarni, ki je bila ena najpopolnejših v tistem času. Zanj je dal vrezati znake večjemu graverju. Glede na to, da grščina uporablja razne kombinacije naglasov in črk, so izračunali, da je za tiskanje zahtevnih tekstov potreboval več kot 1400 znakov. Aldo Manuzio pa ni nameraval izdajati le grških in latinskih tekstov, ampak tudi hebrejske. 14. novembra 1502 je dobil monopolno pravico oz. privilegij za tiskanje vseh grških tekstov in prevodov, za katere se je potegoval.¹⁴ Vendar, kot rečeno, v obeh primerih ne govorimo o avtorskih oz. založniških privilegijih, ampak o tiskarskem oz. obrtnem dovoljenju.

Prvi privilegij, ki je predhodnik avtorskih pravic, pa se kljub temu pojavi v Italiji in sicer ga je podelil vojvoda Sforza v Milanu leta 1481.¹⁵ V Benetkah pa je bilo prvo tako zaščiteno delo Marka Antonija Sabellija *Rerum Venetarum Libri XXXIII* z aktom z dne 1. septembra 1486.¹⁶ Ker v publikacijah sprva ni bilo eksplicitno označeno, da je bil zanje izdan poseben privilegij, je za konec 15. stoletja merodajno predvsem arhivsko gradivo. Najstarejša poznana knjiga, v kateri je oznanjeno, da je zaščitena s privilegijem, je delo *Letiologia* Bettina da Trezzo, ki je izšla v Milanu pri Zarottusu leta 1488. V zadnjih desetletjih 15. stoletja so v Italiji izdali več tovrstnih aktov še v Paviji, Neaplju in Rimu, medtem ko je za teritorij Beneške republike od 1492 naprej to ustaljena praksa.¹⁷

V španskem Toledu je bila leta 1498 natisnjena prva knjiga na Iberskem polotoku, ki je uživala tako zaščito. Istega leta je francoski kralj Karel VIII. podelil tiskarski privilegij za obdobje petih let delu Jacquesa Ponceauja *Explanatio in Avicenne canonem*, ki je bilo tiskano v Lyonu. V prvem desetletju 16. stoletja so znane že tudi portugalske knjige, ki so jih ščitili kraljevi privilegiji. Zunaj Italije se je torej praksa tiskarskih privilegijev začela splošno uveljavljati v zgodnjem 16. stoletju.

Seveda je za nas najzanimivejša zgodovina privilegijev v nemških deželah, a vendar naj mi bo dovoljeno, da omenim prej še papeške akte o zaščiti posameznih del. Posebno mesto imajo prav gotovo zato, ker je bilo delo, zaščiteno z listino najvišje cerkvene oblasti, varno pred piratskim kopiranjem in prodajo na neprimerno večjem teritoriju kot pa tisto, ki ga je zavaroval s svojim aktom le angleški kralj ali milanski vojvoda. Take zaščite pa založniki niso iskali za knjige, ki so imele predvsem lokalni pomen, zgodovine posameznih dežel, ali razne kronike, kajti privilegijski akti so vsebovali poleg postavke, da se na področju pod jurisdikcijo določene oblasti knjiga v omejenem obdobju ne sme ponatiskovati, tudi to, da se ne sme prodajati drugje tiskano delo s podobno vsebino. Papeške listine so poleg denarne kazni za kršitelje praviloma omenjale tudi grožnjo z izobčenjem. Zaenkrat še ni bila narejena

¹² Bücherprivilegien. – V: Lexikon des Buchwesens I (Stuttgart 1952) 128, cfr. tudi H. Widmann, Geschichte des Buchhandels vom Altertum bis zur Gegenwart (Wiesbaden 1975) 57 ss., B. Oman, Avtorska pravica, Podjetje in delo 22, 1996, 451 ss.

¹³ L. Jardine, Worldly goods (London 1995) 135 ss.

¹⁴ M. Lowry, Le monde d'Alde Manuce: imprimeurs, hommes d'affaires et intellectuels dans la Venise de la Renaissance (Paris 1989) 95 ss.

¹⁵ F. Lehne, Zur Rechtsgeschichte der kaiserlichen Druckprivilegien, Mitteilungen des Österreichischen Instituts für Geschichtsforschung 53, 1939, 343.

¹⁶ C. Castellani, o.c. 70 s.

¹⁷ E. Armstrong, Before copyright: the french book-privilege system 1498–1526 (Cambridge 1990).

študija, ki bi podrobno predstavila papeške tiskarske privilegije. Iz zadnjih desetletij 15. in prvih desetletij 16. stoletja poznamo nekaj aktov, ki so obravnavali novo obrt. Tako je 1487 papež Inocenc VIII. izdal bulo *Inter multiplices*, Leon X. pa leta 1515 *Inter sollicitudines*.¹⁸ Omenjajo se posamezni akti v zvezi s tiskanjem knjig, ki jih je izdala cerkvena oblast že za časa Siksta IV., na primer v publikaciji *Regule sv. Hieronima*, izdani pri Antoniusu Zarottusu v Milanu, vendar so to le predhodniki privilegijev. Najstarejši papeški tiskarski privilegiji pa so znani iz časa Julija II., medtem ko so pogostejši od Leona X. naprej. Nikakor niso bili omejeni le na knjige, ki so bile izdane v Rimu oziroma v papeški državi. Najdemo jih v publikacijah, ki so tiskane v drugih italijanskih, švicarskih in nemških mestih. Ob tolikem vplivu papeške zaščite tiskanih del se moramo seveda vprašati, zakaj to ni postala splošna praksa. Razloga sta predvsem dva. Papeški mlini so reševali prošnje precej počasi in pa ti privilegiji so bili izredno dragi: v prvi polovici 16. stoletja je bilo za petletno zaščito posamezne knjige treba odšteti po 30 zlatnikov.¹⁹

Že v 15. stoletju je izšla cela vrsta ponatisov v nemških deželah, tudi zato, ker avtorji in njihovi založniki tam v tem času še niso uživali nikakršne zaščite. Najbolj znan primer je *Weltchronik*, ki jo je sestavil nürnberški zdravnik in humanist Hermann Schedel in jo opremil z več kot 1800 lesorezi. 1493. sta izšli nemška in latinska verzija v Nürnbergu, a že naslednje leto je bila ponatisnjena v Augsburgu.²⁰

Leta 1501 je v Nürnbergu izšlo delo Roswitha von Gandersheima, ki ga je izdala Societas Litteraria Rhenena. Besedilo akta sicer ni ohranjeno, a glede na impresum »Impressum Norimbergae sub privilegio sodalitis Celticae a senatu Rhomani Imperii impetratae« je to najstarejša v Nemčiji tiskana knjiga, ki je bila zaščiten pred ponatimi. Iz prvega desetletja 16. stoletja je nato znanih več privilegijev, ki so jih tiskarjem oziroma založnikom podelili nemški vojvode, prvi cesarski akt pa je izdal Maksimilijan I. – leta 1518.²¹ Dodelil ga je Johannu Schoefferju, tiskarju iz Mainza, ki je v svoji prošnji navedel tudi, da je vnuk izumitelja tiska (namreč Gutenbergovega partnerja Fusta).²²

Tiskarski privilegiji so predhodniki zaščite avtorskih pravic. Tekom stoletij so privilegijske pravice zamenjali zakoni o avtorskem pravu, najprej v Angliji, leta 1709, v Franciji po buržoazni revoluciji in sicer leta 1793, v Nemčiji so zadnjič podaljšali tiskarske privilegije za Goethejeva, Schillerjeva in druga dela leta 1856.²³

Opozoriti pa moramo še na to, da je bil s privilegiji zaščiten relativno majhen delež knjižne produkcije. Statistično so obdelali podatke za Francijo do leta 1526 in tam so prišli do rezultata, da je le 5,25% knjig ščitil privilegij. Zanimiva pa je tudi delitev po strokah. Najpogosteje so to dela z versko vsebino, sledijo jim pravna, zgodovinska, filozofska.²⁴ Nekoliko drugačna je slika privilegiranih knjig v nemških deželah sredi 16. stoletja. Le izjemoma so to teološka dela, najpogosteje pravna, filozofska in medicinska.²⁵ Veljalo pa je načelo, da si izdajanja Biblije ne sme s privilegijem za določeno obdobje zagotoviti noben založnik.²⁶ Prav tako naj bi bili slovarji in slovnice obravnavani kot skupna dobrina. Na

¹⁸ V. Frajese, *Regolamentazione e controllo delle pubblicazioni negli antichi stati italiani (sec. XV–XVIII)*. – V: *Produzione e commercio della carta e del libro secc. XIII–XVIII*, Atti delle »Settimane di Studi« e altri Convegni 23 (Prato 1991) 677 ss.

¹⁹ E. Armstrong, o.c. 12 s.

²⁰ H. Widmann, o.c. 57 s.

²¹ F. Lehne, o. c. 344 s.

²² E. Armstrong, o.c. 1.

²³ L. Gieseke, *Druckprivileg*. – V: *Lexikon des gesamten Buchwesens*, 2. Aufl. (Stuttgart 1989) 379.

²⁴ E. Armstrong, o.c. 78 in 165 ss.

²⁵ F. Lehne, o.c. 361 s.

Slika 3: Naslovnica Vischerjeve Topografije Štajerske.

podlagi seznamov, ki so jih založniki predložili za udeležbo na frankfurtskih sejmih, lahko nadalje sklepamo o številčnem razmerju med privilegiranimi in neprilegiranimi knjigami tudi v kasnejših stoletjih. V aktu Bücherkommission,²⁷ ki se nanaša na udeležbo na pomladanskem sejmu leta 1688, je bilo vpisanih v oddelku *Libri Privilegiati in nundinis Francofurtensibus vernalibus 1688 dati* 18, med *Libri non Privilegiati* pa 229 knjig, privilegiji so bili torej podeljeni le za nekaj več kot 7% del. Kot zanimivost naj omenim, da je v tem seznamu, seveda v njegovem drugem razdelku, pri založniku Wolfgangu Moritzu Endterju iz Nürnberga navedena tudi *Topographia Carinthiae*, torej Valvasorjevo delo.

Ni bilo nekega splošnega pravila, kako naj bodo privilegijske pravice v knjigah označene. Kot smo videli, v zgodnjem obdobju v publikacijah to sploh ni bilo navedeno, ampak je merodajno arhivsko gradivo. Ponekod je to citirano v uvodu, v kolofonu, lahko je natisnjeno celotno besedilo akta, največkrat pa kljub vsemu oznako najdemo na naslovnici. Najpogostejše formule, ki se ponavljajo so »Cum privilegio regis«, »Cum gratia & privilegio«, lahko je dodano obdobje, za katero pravica velja – »Cum privilegio octogonale«, lahko je vpisano le v vinjeti, tak primer je Vischerjeva *Topografija Štajerske* iz leta 1681 (slika 3). Najdemo pa tudi knjige, kjer je v nekaterih izvodih natisnjen privilegij, v drugih pa ne. Najverjetnejša razlaga je, da je bilo nekaj izvodov že natisnjenih, preden so dobili odgovor od inštitucije, ki so jo prosili za zaščito.²⁸

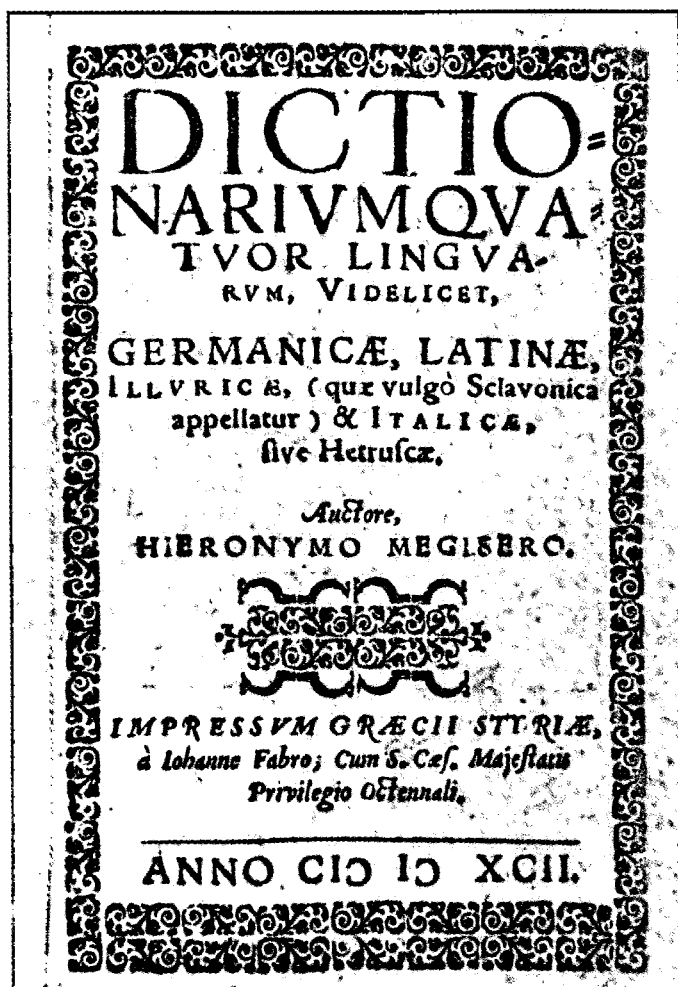
Valvasorjeva *Slava Vojvodine Kranjske*, kjer po navedbi Branka Reispa v nekaterih izvodih na koncu naslova ni navedbe o tiskarskem privilegiju,²⁹ je verjetno tak primer. Predpostavka je verjetnejša tudi zato, ker poznamo vpis te knjige v knjigotrški prospekt za frankfurtski knjižni sejem leta 1688, kjer privilegij ni naveden, čeprav so to praviloma

²⁶ E. Armstrong, o.c. 165.

²⁷ Österreichisches Staatsarchiv, Abt. Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Bücherkommission K 3, 32–40.

²⁸ E. Armstrong, o.c. 159.

²⁹ B. Reisp, o. c. str. 318.

Slika 4: Naslovnica Megiserjevega Slovarja iz leta 1592.

vpisovali. Na isti strani oglasa namreč citirajo *Selectae Orationes Patru. Societatis Jesu. Coloniae, cum Privilegio.*

***

Slovenske knjige in knjige, ki so jih napisali možje, doma iz naših krajev v 16. in 17. stoletju, so razkrojene po bibliotekah in arhivih širom po Evropi. Po zgornjih ugotovitvah, bi morali vsako vzeti v roke in le tako bi lahko podali popolno sliko o privilegijih, ki so bili podeljeni, kar pa bi krepko presešlo okvir tega prispevka. Marsikatera izdaja je namreč ohranjena v nekaj ali celo le enem samem izvodu. Privilegiji niso vedno označeni na naslovnica oz. v kolofonu. Tako sem le na podlagi objavljenih bibliografij, biografij in drugih priročnikov lahko kakšno knjigo prezrla, a vendar se mi zdi potrebno opozoriti tudi na ta dela.

Prve slovenske knjige so bile namenjene cerkvenemu obredju in učenju slovenščine. Kot smo navedli zgoraj, pa sta to dve kategoriji del, ki jih privilegiji praviloma ne ščitijo. Leta 1592 je Hieronim Megiser izdal dva večjezična slovarja – *Paroimiologia polyglottos* in *Dictionarium quatuor linguarum* (slika 4). Oba je varoval osemletni cesarski privilegij –

»Cum S. Caes. Majestatis Privilegio Octennali« oz. »Cum S. Caes. Maj. Privilegio ad octennium«. Deli sta bili v začetku 17. stoletja ponatisnjeni in privilegijske pravice obnovljene. Enako zaščito je cesar podelil Megiserjevemu leksikalnemu delu *Thesaurus Polyglottus vel, Dictionarium Multilingue: ex quadringentis circiter tam veteris, quam novi*, ki je bilo natisnjeno v Frankfurtu leta 1603. Christalnikovo delo *Annales Carinthiae*, ki ga je izdal pod svojim imenom Hieronim Megiser leta 1612, ima oznako Co. P. Caesareum, kar bi bila lahko tudi okrajšava za privilegij. Elias Hutter, nemški poliglot, je izdal leta 1599 večjezično Sveto pismo – *Biblia sacra, ebraice, chaldaice, graece, latine, germanice, sclavonice*. S tem, da je uvrstil med svetovne jezike tudi slovenščino, je pripomogel k njeni mednarodni uveljavitvi. Knjigi je cesarska pisarna podelila petnajstletni privilegij.

V 17. stoletju, obdobju katoliške prenovе, so bila v slovenščini natisnjena predvsem nabožna dela. Izdaje te zvrsti literature je morala po pravilu odobriti cerkvena oblast, kar je v knjigah označeno na primer s formulo »superiorum permissu« (*Sacrum promptuarium Janeza Svetokriškega*) ali pa je v njih tiskan »Approbatio«. V delu Matije Kastelca *Nebeški cil, tu je teh svetih očakov sveistu premišlovanje* (1684) je pod tak akt podpisan Anton Lazari, torej isti mož, ki je pregledal tudi obravnavano Valvasorjevo knjigo. V *Katekizmu Petra Kanizija* (1615), ki ga je prevedel Janez Čandek, je v latinskem dovoljenju za natis, ki ga je izdal jezuitski provincial Melchior Härtelius, omenjen tudi cesarski privilegij za tiskanje svetih podob, in to prav za natis s slovenskim besedilom, ki ga je podelil cesar že leta 1612. Na naslovnici je to označeno z besedami »S Cessarskim oslobodovajnem«.³⁰

Cesarski privilegij, v smislu zaščite pred ponatisi, pa je bil nadalje dodeljen pridigam, ki jih je sestavil Mihael Kramer, kot kapucin se je imenoval oče Rogerij, izšle pa so v Celovcu šele 1731, že po njegovi smrti. Na teološkem področju je v tem obdobju deloval tudi Janez Ludvik Schönleben. Tri knjige s področja retorike, ki jih je objavil v Salzburgu, je varoval cesarski privilegij. Pri *Fasten = Freytag- und Sontag Predigen, Salzburg 1668* in *Horae subsecivae dominicales, Salzburg 1676* to razberemo z naslovnice. V delu *Feyertäglicher Erquickstunden Erster Theil, das ist: Ehren und Lobpredigen der lieben Heiligen Gottes, welche in den allgemeinen römischen katholischen Kirchen jährlich verehret werden, Das Winter- und Frühlings Quartall, Salzburg 1669* pa najdemo oznako na zadnji strani knjige, kjer je natisnjeno tudi celotno besedilo cesarskega privilegija. Na podlagi tega akta deset let nihče na področju Svetega Rimskega cesarstva in dednih kraljestev in dežel knjige ne sme v taki, večji ali manjši obliki ponatisniti in prodajati. Akt je izdala pisarna cesarja Leopolda na podlagi prošnje salzburškega tiskarja in knjigotržca Melchiorja Haana.

Slovenci pa so se v 16. in 17. stoletju uveljavljali kot znanstveniki in ustvarjalci še na več področjih in objavljali tako v latinščini kot tudi v nemščini. Zato je prav, da opozorimo tudi na nekatere njihove publikacije, ki so jih varovali cesarski privilegiji. Tako je cesarski akt že leta 1520 zavaroval pred ponatisom delo s področja astronomije *Almanach novum super anno Christi Salvatoris nostri MDXX* Andreja Perlaha, matematika, astronoma in zdravnika, doma iz Svečine pri Mariboru. Enako zaščito je cesar podelil vsaj še eni njegovi knjigi in sicer *Commentaria ephemeridum clarissimi viri D. Andreae Perlachii Stiri, Viennae Austriae 1551*.

Martin Pegius (okoli 1523–1592), doma iz Polhovega Gradca, je napisal več teoretičnih pravnih del, ki so jih ponatiskovali tudi še po njegovi smrti. Med njimi je doživela največ izdaj knjiga o služnostih – *Dienstbarkhaiten, 1568*. Nekatere izmed teh je varoval pred ponatisi cesarsko kraljevi privilegij. Enako velja za njegove druge pravne spise *Ius Protomiseos sive congrui, Einstandtrecht, 1556; De iure et privilegijis dotium, 1558* in *De iure emphyteutico, 1558*.

³⁰ M. Smolik, Spremna beseda. – V: Peter Kanizij – Janez Čandik: Catechismus (Celje 1991), X s.

Seveda pa ne moremo mimo potopiscev, ki so opisovali tuje dežele, kamor so jih zanesle predvsem diplomatske poti. Najslavnejši med popotniki 16. stoletja je bil Žiga (Sigismund) Herberstein. Njegovo delo *Rerum Moscovitarum* je doživelo v tridesetih letih več kot deset izdaj, sicer ne pravih ponatisov. Zanimive so tudi s stališča privilegijev, ki so jim bili podeljeni. Tako ima že prvi natis celotnega latinskega teksta iz leta 1549 na Dunaju oznako »Cum grat. et privi. imp.« 1550 je izšlo delo v italijanščini, beneški senat mu je podelil privilegij. V Baslu je izšlo delo 1551 in nato še 1556. Za slednjo izdajo je bil podeljen desetletni privilegij – »Cum Caes., et Regiae Maiest. gratia et priuilegio ad decennium«, a je bila proti avtorjevi volji že naslednje leto ponatisnjena v Antwerpnu, za nizozemsko izdajo pa je bil kljub temu izdan cesarski zaščitni akt. Leta 1557 je nato na Dunaju izšel še nemški prevod, ki mu je bil prav tako podeljen privilegij. Nadalje imamo še oznako o desetletnem privilegiju v latinskem ponatisu iz leta 1571.³¹

O topografiji in zgodovini Kranjske, Koroške in Štajerske so nastala temeljna dela v 17. stoletju. Avtorji teh del so poleg Christalnika, ki smo ga že omenili, Janez Ludvik Schönleben, Janez Vajkard Valvasor in Georg Matthäus Vischer. Med Valvasorjevimi deli s tega področja je bila le *Slava Vojvodine Kranjske* opremljena s privilegijskim aktom. Cesarski zaščitni akt pa je varoval tudi Vischerjevo *Topografijo Štajerske*. V tem sklopu moramo omeniti še Pietra Andrea Mattioliija, ki je kot zdravnik in botanik v 16. stol. deloval v Gorici. V njegovem glavnem delu *Commentarii in libros sex Pedacii Discoridis Anazarbei de materia medica*, je bilo prvič opisanih tudi več naših rastlin. Knjiga je izšla prvič v Benetkah leta 1554, nato je bila še večkrat izdana in prevedena v nemščino, francoščino in češčino. Vsaj za beneško izdajo iz leta 1569, ki jo hrani Narodna in univerzitetna knjižnica v Ljubljani, vemo, da jo je varoval tiskarski privilegij.

Več izdaj glasbenih stvaritev Jacobusa Gallusa – med njimi *Harmoniae morales*, ki so izšle v Pragi 1589 in *Moralia*, Nürnberg 1596, je pred ponatise štivil privilegijski akt. V sklopu umetniških del, ki so jih ustvarili Kranjci v 17. stoletju, pa moramo navesti tudi Valvasorjev opus *Theatrum mortis humanae*, katerega privilegijski akt tu obravnavamo.

Relativno veliko število privilegijskih zaščitnih aktov je bilo izdano za dela hrvaških avtorjev, ki so ustvarjali v 16. in 17. stoletju. Tega ne moremo pripisati le aktualnosti tem, ki so jih obravnavali, ampak tudi dejstvu, da so bile številne knjige dalmatinskih piscev in znanstvenikov tiskane v italijanskih mestih – predvsem v Benetkah.

***

Dvorna pisarna cesarja Leopolda je izdala akt o zaščiti pred ponatise za Valvasorjevo delo za obdobje šestih let. Že zgoraj smo navedli več različnih obdobj, ki so jih sorodni akti navajali. Kaj vpliva na dolžino trajanja zaščite?

Praviloma je obdobje odvisno od aktualnosti teme. Tako je francoska kraljeva pisarna poročilo o poroki Ludvika XII. z Marijo, hčerko angleškega kralja Henrika VII., ki je izšlo v Parizu oktobra 1514, zavarovala pred ponatise le za osem dni, opis kronanja Franca I. v Reimsu leta 1515 za petnajst dni, prihod kraljice v Pariz leta 1517 za šest tednov.³²

Drug ekstrem predstavlja tridesetletna zaščita, za katero je prosil za svoja dela matematik Philipp Apian. Svojo prošnjo je utemeljil, češ da mora računati, da bo prodal letno le tri do štiri izvode.³³ Običajno obdobje, za katerega so bili izdani privilegijski akti za knjige pa je bilo med tri in deset let. Če je vladar, ki ga je izdal, pred iztekom obdobja umrl, je njegov

³¹ L. M. Golia, Biografija. – V: Sigismund Herberstein, Moskovski zapiski (Ljubljana 1951) 208 ss.

³² E. Armstrong, o.c. 118 in 271.

³³ F. Lehne, o.c. 386.

naslednik navadno pravice obnovil. Le za papeške privilegije je veljalo, da se nanašajo le na obdobje enega cerkvenega poglavarja in tam avtomatizma podaljševanja ni bilo.³⁴

Višina kazni, ki jo obravnavani akt predvideva za kršitelja, ki bi tiskal, prodajal v knjigarni ali pa od vrat do vrat (bibliopegus) knjigo take ali podobne vsebine, sem štejejo tudi le delne ponatise, v času, ko delo ščiti privilegij, je pet mark zlata. Teža marke je bila v 16. in 17. stoletju na Dunaju 281,378 gramov.³⁵ Za primerjavo naj navedem, da je desetletni zaščitni akt za Schönlebnovo delo *Feyertäglicher Erquickt = Stuneden (1669)*, predvideval kazen šest mark lorenskega zlata. F. Lahne pa navaja, da je najpogosteje omenjena vsota deset, najvišja pa trideset mark lorenskega zlata.³⁶

Ustavimo se še ob pojmu »specialni privilegij«. Tako so bile označene knjige, katerih vsebino je moral pred izidom preveriti svet kolegija ali pa posebej za to določen zaupnik. Običajno je bilo tako treba pretresti dela, ki bi bila lahko v nasprotju z načeli katoliške cerkve, kar so označevali tudi s frazo »clausula religionis«.³⁷ Na podlagi poročila in potrditve, ki sta objavljena v obravnavani Valvasorjevi knjigi, lahko vidimo, da je bila naloga, da pregleda tekst, zaupana frančiškanku Antoniju Lazariju, generalnemu lektorju svete teologije in konziliarnemu svetniku ljubljanskemu, kakor se je pod akt podpisal. Sicer pa vemo, da je tega moža posebno cenil cesar Leopold, ki ga je imenoval za cesarskega teologa oziroma tajnega svetnika.³⁸ V osemdesetih letih 17. stoletja je objavljenih več njegovih poročil o pregledanih tekstih. Med drugim je napisal mnenji o Schönlebovskih knjigah *Carniolia antiqua et nova* (izdana v Ljubljani 1681) ter *Dissertatio polemica de prima origine Augustissimae domus Habsburgo-Austriacae* (izdana v Ljubljani 1680). Tekstoma z naslovom »Censura«, pa je obkrajat dodan Approbatio ljubljanskega generalnega vikarja Frančiška Jožefa Garzarolla a Garzarolshoffen. Torej sta deli pregledovala ista moža kot obravnavani Valvasorjev tekst. Vsi cesarski privilegiji nimajo funkcije cenzure, ta je označena v knjigah drugače, le specialni privilegiji pa združujejo obe funkciji, cenzuro in zaščito pred ponatisi.

V 17. stoletju je po Evropi pustošila kuga. Kakor smo omenili, je več avtorjev povezovalo Valvasorjev ciklus *Theatrum mortis humanae* prav s to katastrofo. Ni pa to edino delo 17. stoletja, ki je tako prikazovalo mrtvaški ples. Holbeinove predloge so bile uporabljene tudi v publikaciji Johanna Vogla *Icones mortis Sexaginta imaginibus, totidem inscriptionibus insignitae, versibus quoq Latinis & novis Germanicis illustratae*, tiskani v Nürnbergu leta 1648. Drug ciklus, kjer so bile uporabljene iste predloge, je objavil Matthäus Merian starejši. Prvič leta 1649 v knjigi s 44 bakrorezi in pripadajočim tekstom z naslovom *Todten-Tanz, wie derselbe in der löblichen und weit berühmten Stadt Basel, Als ein Spiegel Menschlicher Beschaffenheit, ganz künstlich gemahlet und zu sehen*. Nova izdaja te Merianove knjige je izšla v Frankfurtu 1696. leta. Valvasor je Merianovo delo nedvomno dobro poznal. Kot bakrorezec in topograf je bil sicer bolj povezan z njegovim sinom, ki ga imamo lahko za pobudnika in vzornika celotnega Valvasorjevega opusa.³⁹ V knjižnici na Bogenšperku pa je bil tudi Merianov mrtvaški ples.⁴⁰ Ob tem je zanimivo ugotoviti, da je bila pravica našega

³⁴ o.c. 384.

³⁵ G. Probszt, *Österreichische Münz- und Geldgeschichte*, 2. Aufl. (Wien, Köln, Graz 1983) 67 ss.

³⁶ F. Lehne, o.c. 388.

³⁷ o.c. 376.

³⁸ A. Tominc, Lazari, Anton. – V: Slovenski biografski leksikon I (Ljubljana 1925–1932) str. 628 in sl. in V. Steska, Dolničarjeva »Bibliotheca Labacensis publica«, *Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko* 10, 1900, 158.

³⁹ B. Reisp, o. c. 108 ss.

⁴⁰ Danes je ta izvod v fondu zagrebške Metropolitanske knjižnice vpisan pod signaturo M 6177, cfr.

Kranjca, da nihče v šestletnem obdobju, za katero so bile izdane privilegijske pravice, ne tiska in prodaja knjig s tako in podobno vsebino, upoštevana. Nova izdaja Merianovega dela je izšla po izteku obdobja. Pregledala sem tudi kataloge nekaterih večjih srednjeevropskih bibliotek in tudi tam nisem zasledila nobenega dela z enako oziroma podobno vsebino, ki bi izšlo med leti 1682 in 1688. Specialni privilegij cesarja Leopolda I. so torej vsi založniki spoštovali.

Privilegijski akt, ki je bil doslej neznan in ga tu objavljamo, pa je zanimiv tudi zato, ker je to najstarejši tak dokument, ki je bil poslan na Kranjsko. Posebnost je tudi to, da se je za zaščito potegoval avtor, kar v tem obdobju še ni pravilo, čeprav moramo priznati, da je bil Valvasor tudi tiskar bakrorezov. Vsi ostali privilegiji 16. in 17. stoletja, ki smo jih omenjali, so bili podeljeni na podlagi prošenj založnikov.

Založniški privilegiji imajo velik pomen tudi za knjigotrštvo.⁴¹ Poleg zaščite pred ponatisi so namreč predpostavljali tudi prepoved uvoza podobnih del. Tako so na nek način vzpodbujali knjižno produkcijo v prvih stoletjih po izumu tiska, vendar le, če število zaščitnih knjig ni bilo preveliko. Predvsem zaradi prepovedi uvoza, ki so ga privilegijski akti vsebovali, je v Benetkah, sicer enem najbolj cvetočih tiskarskih centrov, kjer Signorija ni skoparila z izdajanjem zaščitnih aktov, prišlo do situacije, ki je mejila že na avtarkično založništvo.

Danes imamo registriranih 24 izvodov knjige *Theatrum mortis humanae*. To je po številu knjig tretje ohranjeno Valvasorjevo delo, več je le *Topografije Carinthiae antique et moderne* in pa *Slave Vojvodine Kranjske*.⁴² Ob tem pa je zanimivo, da je na tretjem mestu tudi, če gledamo na število držav, kjer so danes hranilišča knjige – kar v sedmih so. Usoda knjig in njihove poti do današnjih hranilišč so sicer odvisne od najrazličnejših faktorjev, morda pa lahko kljub vsemu na podlagi razširjenosti sklepamo, da je Valvasor uspel in prodajal *Prizorišče človeške smrti* na prostoru celotnega Svetega rimskega cesarstva, kar zopet kaže na posreden vpliv privilegijskih aktov tudi na knjigotrštvo.

Zusammenfassung

Aus der Geschichte der Druckprivilegien

Zum Privileg Kaiser Leopolds für Valvasors Werk *Theatrum mortis humanae*

Anja Dular

Im Wiener Haus-, Hof und Staatsarchiv werden zwei bisher unbekannte Briefe aufbewahrt, und zwar eine Bittschrift Valvasors um Erteilung von Privilegienrechten für den Druck des Werkes *Theatrum mortis humanae* angesucht sowie die Antwort Kaiser Leopolds I. Die beiden Akte und die Tatsache, daß ein spezielles Kaiserprivileg für das Buch verliehen wurde, eröffnen eine weitere Problematik des Schutzes von Autorenrechten in den ersten Jahrhunderten nach der Erfindung der Buchdruckerkunst. Die Geschichte der Privilegien, die von weltlichen und geistlichen Institutionen für einzelne Bücher erteilt wurden, reicht ins 15. Jahrhundert. In der Anfangsperiode wurden sie nicht den Autoren, sondern den Verlegern oder sogar Druckern verbrieft.

Bibliotheca Valvasoriana: katalog knjižnice Janeza Vajkarda Valvasorja (Ljubljana-Zagreb 1995), 514.

⁴¹ E. Armstrong, o.c. 204 ss.

⁴² M. Oražem-Stele, Stanje Valvasorjevih del leta 1989 ob proslavi 300-letnici izdaje *Slave Vojvodine Kranjske*. – V: Valvasorjev zbornik (Ljubljana 1989) 251 ss.

Slowenische Bücher und Bücher der aus den slowenischen Ländern stammenden Autoren des 16. und 17. Jahrhunderts findet man in Bibliotheken und Archiven in ganz Europa verstreut. Um ein vollständiges Bild der erteilten Privilegien vermitteln zu können, müßte man jedes einzelne Buch untersuchen, was den Rahmen dieser Abhandlung sprengen würde. Manche Ausgabe ist nämlich nur in wenigen Exemplaren oder sogar nur in einem einzigen Exemplar erhalten. Privilegien sind nicht immer auf Titelseiten oder im Impressum angegeben. Aufgrund der veröffentlichten Bibliographien, Biographien und anderen Behelfe konnte festgestellt werden, daß das eine oder andere Buch übersehen wurde, dennoch scheint es angebracht, auch auf diese Werke hinzuweisen.

Die ersten slowenischen Bücher waren für den Gottesdienst und zum Lehren der slowenischen Sprache bestimmt. Diese beiden Kategorien werden in der Regel durch Privilegien nicht geschützt. Im Jahre 1592 gab Hieronym Megiser zwei mehrsprachige Wörterbücher heraus: *Paroimiologia polyglotta* und *Dictionarium quatuor linguarum* (Abb. 4). Beide wurden über acht Jahre durch das Kaiserprivileg »Cum S. Caes. Majestatis Privilegio Octennali« bzw. »Cum S. Caes. Maj. privilegio ad octennium« geschützt. Die beiden Werke wurden Anfang des 17. Jahrhunderts nachgedruckt und die Privilegienrechte erneuert. Desselben kaiserlichen Schutzes erfreute sich auch Megisers lexikalisches Werk *Thesaurus Polyglottus vel, Dictionarium Multilingue : ex quadrigentis circiter tam veteris, quam novi*, das im Jahre 1603 in Frankfurt gedruckt wurde. Christalniks Werk *Annales Carinthiae*, das Hieronym Megiser unter seinem Namen im Jahre 1612 herausgab, trägt die Bezeichnung Co.P. Caesareum, vielleicht eine Abkürzung für das Privileg. Der deutsche Polyglott Elias Hutter gab im Jahre 1599 eine mehrsprachige Bibel unter dem Titel *Biblia sacra, ebraice, chaldaice, graece, latine, germanice, slavonice* heraus. Indem er das Slowenische an die Seite der Weltsprachen stellte, trug er zu dessen internationaler Geltung bei. Die kaiserliche Kanzlei verlieh dem Buch ein fünfzehnjähriges Privileg.

Im 17. Jahrhundert, in der Zeit der Rekatholisierung, wurden in slowenischer Sprache vor allem religiöse Bücher gedruckt. Die Herausgabe der Werke dieser Literaturgattung mußte in der Regel von den kirchlichen Behörden genehmigt werden, was in den Büchern etwa mit der Formel »superiorum permissu« (Sacrum promptuarium von Janez Svetokriški) bestätigt wurde, oder es wurde »Approbatio« aufgedruckt. Im Werk *Nebeški cil, tu je teh svetih očakov sveistu premišlovanje* (1684) von Matija Kastelic ist der betreffende Akt von Anton Lazari unterfertigt, der auch das hier behandelte Buch von Valvasor durchgesehen hat. Im *Catechismus* von Peter Kanizij, übersetzt von Janez Čandek, ist in der lateinischen Druckgenehmigung vom Jesuitenprovinzial Melchior Härtelius, und zwar gerade für die slowenische Ausgabe, auch das Kaiserprivileg für den Druck von Heiligenbildern erwähnt, das bereits im Jahre 1612 vom Kaiser ausgegeben worden war. Auf der Titelseite ist dies mit den Worten »S Cessarskim oslobodovajnem« vermerkt.

Das Kaiserprivileg im Sinne eines Schutzes vor dem Nachdruck wurde ferner für die Predigten von Mihael Kramer erteilt, der sich als Kapuziner Pater Rogerius nannte. Sie erschienen erst nach seinem Tode im Jahre 1731 in Klagenfurt. Im theologischen Bereich wirkte in dieser Zeit auch Johannes Ludwig Schönleben. Drei in Salzburg herausgegebene Bücher aus dem Bereich der Rhetorik wurden ebenso durch ein Kaiserprivileg geschützt. Bei den *Fasten = Freytag- und Sontag Predigten, Salzburg 1668*, und *Horae subsecivae dominicales, Salzburg 1676*, ist das aus der Titelseite ersichtlich. Im Werk *Feyertäglicher Erquickstunden Erster Theil, das ist: Ehren und Lobpredigten der lieben Heiligen Gottes, welche in den allgemeinen römischen katholischen Kirchen jährlich verehret werden, Das Winter- und Frühlings Quartall, Salzburg 1669*, ist dagegen eine Anmerkung auf der letzten Buchseite zu finden, wo der Gesamttext des Kaiserprivilegs abgedruckt ist. Aufgrund dieses Akts durfte das Buch auf dem Territorium des Heiligen Römischen Reichs und der Erbkönigreiche und Länder im gleichen, größeren oder kleineren Format nicht nachgedruckt und verkauft werden. Der Akt wurde von der Kanzlei Kaiser Leopolds auf Ansuchen des Salzburger Druckers und Buchhändlers Melchior Haan ausgestellt.

Die Slowenen setzten sich im 16. und 17. Jahrhundert als Wissenschaftler und Autoren auch in anderen Bereichen durch und veröffentlichten ihre Werke in lateinischer und deutscher Sprache. Deswegen ist es angebracht, auf die Werke hinzuweisen, die durch das Kaiserprivileg geschützt waren, so bereits im Jahre 1520 ein Werk aus dem Bereich der Astronomie, und zwar der *Almanach novum super anno Christi Salvatoris nostri MDXX* von Andrej Perlah, einem Mathematiker, Astronom und Arzt aus Svečina bei Maribor. Denselben Schutz verlieh der Kaiser wenigstens noch einem

seiner Bücher, und zwar den *Commentaria ephemeridum clarissimi viri D. Andreae Perlachii Stiri*, Wien 1551.

Martin Pegius (um 1523–1592) aus Polhov Gradec verfaßte mehrere theoretische Werke aus dem Bereich des Rechts, die auch nach seinem Tode nachgedruckt wurden. Die meisten Neuauflagen erlebte sein Buch über die Dienstbarkeiten – *Dienstbarkhaiten* – aus dem Jahre 1568. Einige von ihnen waren ebenso durch ein Kaiserprivileg vor dem Nachdruck geschützt. Dasselbe gilt für seine juristischen Schriften *Ius Protomiseos sive congrui, Einstandtrecht, 1556; De iure et privilegij dotium, 1558, und De iure emphyteutico, 1558.*

An dieser Stelle muß auch die Reiseliteratur erwähnt werden, deren Autoren vor allem Diplomaten waren. Der berühmteste von ihnen war Sigismund Herberstein. Sein Werk *Rerum Moscovitarum* erlebte in dreißig Jahren mehr als zehn Neuauflagen, die eigentlich keine echten Nachdrucke waren. Interessant sind sie auch vom Standpunkt der Privilegien, die ihnen verbrieft wurden. Bereits die erste Auflage des gesamten lateinischen Textes aus dem Jahre 1549 (Wien) trägt die Bezeichnung »Cum grat. et privi. imp.« Als im Jahre 1550 das Werk in italienischer Sprache erschien, wurde ihm das Privileg vom Senat in Venedig erteilt. In Basel wurde es 1551 und darauf noch 1556 nachgedruckt. Für die letzte Auflage wurde ein zehnjähriges Privileg »Cum Caes., et Regiae Maiest. gratia et priuilegio ad decennium« erteilt, dennoch wurde es auf Wunsch des Verfassers bereits im darauffolgenden Jahr in Antwerpen nachgedruckt. Trotzdem wurde für die holländische Ausgabe ein kaiserlicher Schutzakt ausgestellt. Im Jahre 1557 erschien in Wien noch die deutsche Übersetzung, für die auch ein Privileg erteilt wurde. Außerdem besteht noch ein zehnjähriges Privileg für die lateinische Auflage aus dem Jahre 1571.

Grundlegende Werke über die Topographie und Geschichte Krains, Kärntens und der Steiermark entstanden im 17. Jahrhundert. Die Autoren dieser Werke waren neben dem bereits erwähnten Christalnig noch Johann Weichard Valvasor und Georg Matthäus Vischer. Von den Werken Valvasors war nur *Die Ehre deß Hertzogthums Crain* mit einem Privilegakt versehen. Der kaiserliche Schutzakt schützte auch Vischers *Topographie der Steiermark*. In diesem Zusammenhang muß noch Pietro Andrea Mattioli erwähnt werden, der als Arzt und Botaniker im 16. Jahrhundert in Görz wirkte. In seinem Hauptwerk *Commentarii in libros sex Pedacii Discordis Anazarbei de materia medica* wurden auch mehrere slowenische Pflanzenarten zum ersten Mal beschrieben. Das Buch erschien zum ersten Mal im Jahre 1554 in Venedig, wurde mehrmals nachgedruckt und in die deutsche, französische und tschechische Sprache übersetzt. Wenigstens für die venezianische Ausgabe aus dem Jahre 1569, die in der National- und Universitätsbibliothek Ljubljana aufbewahrt wird, weiß man, daß sie durch ein Druckprivileg geschützt war.

Mehrere musikalische Werke von Jacobus Gallus, darunter *Harmoniae morales* (1589, Prag) und *Moralia* (Nürnberg, 1596) wurden durch einen Privilegakt vor dem Nachdruck geschützt. Im Zusammenhang mit den Kunstwerken, die die Krainer im 17. Jahrhundert geschaffen haben, muß auch Valvasors Opus *Theatrum mortis humanae* erwähnt werden, dessen Privilegakt hier behandelt wird.

Der Privilegakt, der bisher unbekannt war und hier veröffentlicht wird, ist deshalb von Interesse, weil es sich dabei um das älteste Dokument dieser Art handelt, das nach Krain geschickt wurde. Eine Besonderheit stellt die Tatsache dar, daß der Autor selbst um den Schutz bestrebt war, was in diesem Zeitabschnitt noch nicht die Regel war, obwohl dabei auch berücksichtigt werden muß, daß Valvasor auch Kupferstecher war. Alle anderen hier behandelten Privilegien des 16. und 17. Jahrhunderts wurden auf Ansuchen der Verleger erteilt.